

"לפני עיוור לא תתן מכשול ויראת מאלוהיך" (ויקרא י"ט, י"ד)

חסמים שעמדו בפני השתלבות מעפילי צפון אפריקה במחנות בקפריסין¹

פרק זה יזהה את החסמים שעמדו בדרכם של המעפילים המוגרבים ומנעו מהם להתערות ולהשתלב במחנות קפריסין. חסמים אלה היו מובנים (structured) של שפה, השוני התרבותי של המוגרבים, היבטים ארגוניים, הסדר הציבורי ששרר כביכול במחנות מול המציאות הכאוטית והפוליטית, הניכור וההתעלמות מקבוצת מעפילים חריגה בנוף מעפילי שארית הפליטה.

החסם הראשון – יחסי הכוחות בין שארית הפליטה למעפילי צפון אפריקה – רוב מול מיעוט. שארית הפליטה הייתה הראשונה שגורשה לקפריסין כשנה לפני שמסה קריטית של מעפילי צפון אפריקה גורשה לקפריסין. הם היו הרוב שקבע את שגרת החיים במחנות.

החסם השני – הדימוי השלילי של מעפילי צפון אפריקה שהביא להדרתם בחיי המחנות. דימוי שצמח בדיווחי השליחים ומפקדי ספינות מעפילים ויצר תדמית שלילית של המעפילים מצפון אפריקה שהשפיעה וליוותה אותם מארץ מולדתם דרך קפריסין עד למדינת ישראל והזין גם את מערכת היחסים הבינעדתיים בישראל.

החסם השלישי – התמסדות שיגרת חיי המחנות שאורגנה בידי מעפילי שארית הפליטה. ולא ניתן היה לשנותה. בכול מחנה פעל מנגנון שכלל מזכירות וועדות רבות: תרבות וספורט, נטרות, ועד המשפט, הספרייה, הדואר והקפיטריה. ועדת העלייה, שהייתה הוועדה המרכזית בכול מחנה אוישו במעפילים ממזרח וממרכז אירופה. המזכירות המשותפות של מחנות הקיץ והחורף אוישו אף הן בידי מעפילים אלה.²

החסם הרביעי – השפה היידישית שהמוגרבים לא שלטו בה. כלפון פוני שלום, מעפיל מ'יהודה הלוי' סיפר שעם הגעתם לקפריסין נשאלו המעפילים המוגרבים אם הם ספרדים או אשכנזים? הוא לא הבין את השאלה וענה, "אנחנו יהודים ולא יודעים מה זה ספרדי או אשכנזי". כששאלו אותם אם הם מדברים יידיש? "שאלנו מה זה יידיש? ואמרנו שאנחנו מדברים עברית. זה הפליא אותם".³ חוקרי מחנות הגירוש טענו שחסרונה של שפה משותפת הקשתה על קליטת והסתגלות מעפילי צפון אפריקה.⁴ גם לרוב מעפילי מזרח ומרכז אירופה לא הייתה שליטה בעברית אבל הם תקשרו עם השליחים הארץ ישראלים ביידיש. בין מעפילי 'יהודה הלוי' ו'שיבת ציון' היו דוברי עברית רהוטה ששלטו גם בצרפתית ויכלו לשמש 'גשר' או 'מתווכים' בין המעפילים הצפון אפריקאים לכלל המעפילים והשליחים.⁵ בנוסף גם לפליטים היהודים אירופאים שהעפילו מצפון אפריקה והכירו את תרבות המגרב ואת השפה המוגרבית, לאחר שהייה של שנים לא מעטות שם, עשוי היה להיות תפקיד מגשר בין שתי אוכלוסיות המעפילים.

החסם החמישי – הופעתם החיצונית של המעפילים הצפון אפריקאים מאחיהם מאירופה למרות שלא כולם היו שחומי עור. לפון טען: "כנראה שלא ידעו כלום על יהודי צפון אפריקה".⁶ כאמור,

¹ המסמך הוכן בידי דניאל בר-אלי ביטון 2019

² דוגמות להודעות בשפה היידישית בקפריסין: אצ"מ J21/46-102. הודעה ברמקול על מפגש של מפלגת 'אחדות העבודה' במחנה 64 ביידיש ובעברית ללוח מודעות; אצ"מ J21/1-3. פרוטוקול לטובת יוצאי 'אקסודוס' ובכתב יד נוסף גם למחנה 55. (19.10.47); אצ"מ J21/2-6. מודעות לחיפוש קרובים; אצ"מ J21/16-7. הודעה לגבי מחסן בגדים; אצ"מ J21/16-87. הודעה ממחלקת העלייה על מפגש במועדון 65; אצ"מ J21/16-81. הודעה לגבי מעפילים מ'לא תפחידונו' במחנה 68 להגיע לוועדת עלייה במחנה 65. (9.4.48). לפי אברהמי, שליח בקפריסין, היו על הספינה גם יוצאי צפון אפריקה.

³ כלפון, את אחי עמי 230.

⁴ שער. גירוש קפריסין 1946-1949 אורן, מנחם. מנגד תראה; בוגנר, נחום. אי הגירוש. אצ"מ J21/557-2/2. ברוך (בנו) 'מעמק השבי'. מאמר בעלון 'שבבי'. עמ' 5. בעלון דווח על דיאלוג בערבית עם יהודי אפריקאי אחד.

⁵ למשל, חברי תנועת 'שרל נטר' ו'קבוצת בן-יהודה' מקזבלנקה מרוקו: שלמה ביטון, גד כהן, שלמה דאדון, אליהו ביטון, אשריאל בוזגלו ואחרים.

⁶ כלפון. הערה 2 לעיל.

ילדי 'דרור' מהספינה 'אקסודוס' השכילו לתאר את השוני: "יחד אתנו נוסעת גם קבוצת יהודים מאפריקה הרחוקה, אנשים שחומי פנים וחסונים".⁷ מפגשם הראשון של ילדים עם יהודים שחומי עור שלא האמינו כי גם הללו יהודים. [...] "לעולם לא שמעו אודות יהודים כאלה". כלומר, 'הצבע והגזע' אפשר שמילאו תפקיד בהדרת המוגרבים כבר בקפריסין.

כלפון תיאר את יחסם של מעפילים יוצאי אירופה כלפיו. הוא הורחק מאוהל המגורים המשותף בו שכנו גם מעפילים מאירופה, כי "הוועד שלהם החליט כי הם אינם רוצים להתערות בקרב יוצאי מרוקו". [...] "מיד יריתי לעברם אתם באתם ממחנות ריכוז? נרדפתם על ידי נאצים ואתם רוצים הפרדה גזעית עם יהודים". הוא סיפר שכשהלכו הוא וחבריו להתרחץ במקלחות הציבוריות במחנה 55 הם הבחינו בהתקבצות של אנשים, שנאספו לצפות בהם. לימים נודע לו וחבריו שמעפילים אירופאים חשבו שיש לנו זנב, כיוון שבאו מאפריקה. זיכרון דומה היה גם למעפילים נוספים מהספינה 'יהודה הלוי'.⁸ בראיון אישי עם ז'ק פרץ, ממעפילי 'יהודה הלוי', אמר ש"ניצול שואה שאל אותו מנין באת? והוא ענה מאפריקה. ניצול השואה אמר 'אוכלי אדם'. בתשובה אמר לו ז'ק אנחנו מאפריקה תרבותית ולא 'אוכלי אדם'.⁹ הדימוי של יהודי צפון אפריקאי 'אוכלי אדם' ובעלי זנב לא זנח את המעפילים המוגרבים לאורך שהייתם במחנות. וכך הלכה למעשה התעצבה הלאומיות של המדינה שבדרך שנקבעה כבר בקפריסין על פי 'צבע וגזע'.

החסם השישי – הפעילות הפוליטית האינטנסיבית של התנועות הציוניות במחנות. התארגנות התנועות בקפריסין לפי 'קיבוץ בדרך' נועדה לגייס מעפילים ולהפנותם לקיבוצים. מצד אחד התארגנות כזו סייעה למעפילים בסדר וארגון כולל אספקה מרוכזת של מזון [מנות, ב.ד], ומצד שני היא "הקלה על השליטה של הגופים הוולונטריים" במחנות שעמדו בראש מערכת קבלת ההחלטות ועסקו בניהול חיי היום יום בהם.¹⁰ מעפיל שהצטרף לתנועה מסוימת זכה ביתרונות נוספים. לדעתו של המעפיל פאול, הכשרת השליחים לא הייתה מספקת ו"לא כולם עמדו על הרמה הדרושה". בנוסף, מעורבות המפלגות הייתה [...] "שגיאה גדולה שעשו שליחי המפלגות שהכניסו את המלחמה המפלגתית למחנות הגירוש". מעורבות המפלגות בחיי המחנה הביאה [...] "לחיכוכים שאפשר היה למנעם".¹¹ דבריו של יצחק טוכמן, שליח לקפריסין, חיזקו את עמדתו של המעפיל פאול, "במבט לאחור, חוסר ההכנה פגע לא במעט בטיפולנו בצעירים ובבוגרים כאחד". יצחק טוכמן טען, שלא הייתה התאמה בין התפקיד אותו מילא השליח לבין התפקיד שהיה אמור לבצע. הוא מונה למנהל בית ספר 'דרור' בכפר הנוער, תפקיד שלא הוכשר אליו.¹² אם שארית הפליטה בקפריסין, שהייתה רוב במחנות התמודדה עם גישה כזו מצד ההנהגה ומוסדותיה – כיצד יכול היה המיעוט הצפון אפריקאי להתמודד עם קואופטציה פוליטית זו.

ההתייחסות לפוליטיקה מפלגתית נוסח פלשתינה-א"י לא נכחה בצפון אפריקה.¹³ משה אזולאי ממעפילי 'יהודה הלוי' ציין "שכאשר התעורר, במחנה 55, בבוקר שלאחר הגירוש נדהם לגלות "במחנה היו איזה 20 תת-מחנות: 'גורדוניה', 'המזרחי', 'דרור', 'המזרחי' 'בית'ר' ו'אגודה'.¹⁴ כלפון שינתקלי לראשונה בציונות מפלגתית בקפריסין סיפר ש"כדי למקם את האוהלים במחנה 55

7 **יציאת אירופה** עמ' 63. [אקזודוס כך במקור, ב.ד].

8 כלפון. שם, עמ' 230-232; ראיון עם אליהו ביטון בחיפה. 1981; בן אמוזג. **ממרוקו לישראל**. עמ' 136.

9 ראיון אישי עם ז'ק פרץ רינתיה (18.9.84).

10 ארצי, אפיזודה עמ' 204-210.

11 אצ"מ J21/557-2/5. פאול. 'הערות מעפילי'. מאמר בעלון 'בשבי' (ללא תאריך).

12 טוכמן, על יחסי שליחים-מדריכים.. עמ' 45-46.

13 צבי. תחייה עברית. עמ' 344-357; עבודת הדוקטורט של צ. יהודה עסקה בהרחבה בהיבט הא-פוליטי של הציונות במרוקו.

14 ראיון אישי עם משה אזולאי בית שמש, (28.8.84).

הם [מעפילי 'יהודה הלוי', ב.ד.] התבקשו לציין בפני ועד המחנה לאיזו מפלגה הם שייכים ותשובתם הייתה למפלגה הציונית¹⁵, והוועד התעקש לברר מידע זה כדי לשכנס ליד חברי המפלגה אתה הזדהו המעפילים. סידור האוהלים במחנה התבצע לפי מפלגות אולי כדי להקל בזיהוי ושליטה במעפילים שהשתייכו לתנועה פוליטית מסוימת.

אברהם אלמאליח, ממנהיגי הספרדים בפלשתינה-א"י, זיהה את המתיחות שבפעילות התנועות הפוליטיות בקפריסין,

היחסים בין התנועות השמאליות לבין התנועה הרבזיוניסטים והבית"רים [...] היו מתוחים ורעים מאוד. בית"רים מבין המעפילים הצפון אפריקנים פחדו בתחילה להגיד לנו שהם שייכים לתנועה זו. את האווירה המתוחה הזאת היו יוצרים השליחים המרובים שהיו באים לקפריסין בשם התנועות השונות. כל אחד מנהל תעמולה לטובת מפלגתו הוא ומשמיץ את שם המפלגה המתנגדת לה.¹⁶

ההתפלגות לפי תנועות אידאולוגיות (גרף 13 בפרק השישי) הראתה שרוב מעפילי 'יהודה הלוי' ושיבת ציון' בחרו להשתייך לתנועות הדתיות – 'הפועל המזרחי' ו'אגודת ישראל'. עם זאת, ניתן לראות, שהמעפילים המוגרבים מנמלי אירופה התפלגו שווה בשווה בין תנועות שמאל סוציאליסטיות לבין תנועות ימין רבזיוניסטיות ודתיות. התפלגות המוגרבים הייתה שונה מזו של שארית הפליטה במחנות קפריסין, שרובם השתייכו למפלגות הסוציאליסטיות.¹⁷ המעפילים המוגרבים לא הכירו את המשחק הפוליטי ואף אמרו למויאלי, ש"לא ידענו שכך היא בארץ".¹⁸ גורלם של המוגרבים למעשה נחתם עקב הניהול ה'אוטונומי' של המחנות בידי המעפילים חד גיסא שהיו תלויים בשליחי המפלגות הארץ ישראליות מאידך גיסא. לא היה היבט בחיי המעפילים בקפריסין שהשליחים לא שלחו בו את ידם. מעפילים מונו או נבחרו לתפקידים כאלה ואחרים במסגרת חברותם בתנועות הפוליטיות הארץ ישראליות שפעלו בקפריסין כדי לקדם את יעדיהם הפוליטיים. מטרתם הייתה לגייס מעפילים לתנועות אותן ייצגו, כדי להגדיל מספרם באוכלוסיית היישוב בפלשתינה-א"י ובכך לשפר מעמדן במערך הפוליטי שהתפתח בה.

זאב צחור שבחן את תרומת שארית הפליטה במחנות העקורים למאבק על הקמת מדינת ישראל ציין, ש"שארית הפליטה לא הצמיחה מנהיגות פוליטית מוסכמת וממילא לא קיימה מסגרות ארגוניות אוטונומיות שעסקו בפעילות פוליטית עצמאית".¹⁹ ההרכב האנושי של מחנות קפריסין לא היה שונה מההרכב במחנות העקורים באירופה וניתן להניח שדפוס הניהול והניסיון שהצטברו במחנות העקורים ובעיקר התלות בשליחים הארץ ישראלים שועתקו גם למחנות קפריסין. בבחירות למועצת המחנות היו חריגים. ברשימת התומכים במועמד דאהאן אהרן מטעם 'הפומה"ז', ממחנה 68, למועצה היו בעיקר מעפילים יוצאי אירופה. לעומת מספר מועט של מעפילים מוגרבים שתמכו בד"ר ניימן ליאון הבית"רי.²⁰ שני אירועים אלה העידו על שיתוף פעולה מסוים בין שארית הפליטה למעפילי צפון אפריקה.

החסם השביעי – היה נטוע במערכת היחסים המתוחה בין הסוכנות היהודית לגולי קפריסין. הקרע בין המעפילים לשליחים נבע מרגש נחיתות של המעפיל כלפי השליח שהכיר את הארץ ובא ויצא בשערי המחנה בצורה חופשית. לעומתו, המעפיל היה כלוא במעצר במחנה.²¹ דוד שערי טען

¹⁵ כלפון, את אחי עמי' 229-230. במקום אחר הוא סיפר על סילוקו מאוהל משותף עם מעפילים אירופאים.
¹⁶ אלמאליח, אברהם. במחנות המעפילים בקפריסין. עמ' 11.
¹⁷ אצ"מ J21/475-3/4. מצב האוכלוסייה לפי תנועות במחנות חורף. (ללא תאריך); אצ"מ J21/475-47/2. רשימת האוכלוסייה במחנות 64-68. (28.7.48).
¹⁸ אצ"מ S6/262. דוח אלי מויאל. (5.9.47).
¹⁹ צחור. שארית הפליטה. עמ' 23-30.
²⁰ אצ"מ J21/459-1 מועמדות אהרן דאהאן למועצת המחנות; אצ"מ J21/459-4 מועמדות ד"ר ניימן ליאון מטעם בית"ר (12.9.48).
²¹ אצ"מ J21/557-2/5. פאול. 'הערות מעפילי'. מאמר בעלון 'בשבי'. (ללא תאריך).

ש"הסיוע של הישוב למחנות קפריסין היה צנוע ולעיתים אף מביש. הנהלת הסוכנות היהודית התנערה מכל אחריות לאחזקת מחנות הגירוש ולהגשת עזרה לשיפור תנאי החיים של המעפילים שנכלאו בהם".²² במילים אחרות מה שהנחה את יחסה של הסוכנות היהודית כלפי המעפילים היה השליטה עליהם ולא רווחתם החברתית או הכלכלית. לעומת זאת, ארגון הגיוינט הקצה עובדים מקצועיים והשקיע ממשאביו כדי להתמודד עם צרכי המעפילים במחנות. הסוכנות היהודית וההסתדרות הציונית ראו בגולי קפריסין נשק מדיני ופוליטי במאבק בבריטים אבל השקיעו בהם משאבים מינימליים שהתבטאו בהקצאת שליחים פוליטיים לקפריסין ובפעילות חינוכית ותרבותית שעסקו בקואופטציה פוליטית.²³ שליחי הסוכנות היהודית היו נציגי תנועות פוליטיות עסוקים בגיוס הגולים לתנועותיהם. רווחת המעפילים הייתה משנית בסדר יומם. אמנם בדיווחי השליחים הוצגה תדיר הדרישה לתוספת שליחים וצוות רפואי, אך ההיבט הפוליטי ופוטנציאל הבוחרים לעתיד במדינה היהחזק מההיבט ההומני.

מערכת היחסים בין המעפילים לבין הממסד – הסוכנות היהודית – לא התנהלה על מי מנחות. דיווחי השליחים של הסוכנות היהודית שהיו נציגי תנועות פוליטיות שימשו כדופק פוליטי למצב הגולים ויחסם ליישוב. וניתן להניח שהם הציגו לעיתים תמונה שונה של המציאות בקפריסין כדי להראות הישגים -- הגדלת מספר החברים בתנועתם. חלוקת התפקידים במחנה הקיץ נעשתה לפי מפתח מפלגתי- פוליטי וביניהם לא נמצא מעפיל צפון אפריקאי ('השוה"צ' 22), 'מפא"י' (56), 'אחדות העבודה' (26) ו- 'העובד הציוני' (59).²⁴ עובדים אלה הועסקו במזכירות המשותפת, ועדת הביקורת המרכזית, קנטינה מרכזית, וועד המשפט, משטרה, גיוינט, תיאטרון, בית ספר, סנדלריה, ועדת תרבות, מערכת רס-קול, מחסן, מטבח, ספרייה, מרפאה, דואר מרכזי והמספרה. לעובדים מטעם התנועות הפוליטיות ניתנו אישורים בכתב לעבודה זו אחרת בתוך המחנות ומחוצה להם. במילים אחרות, הם הפכו לאנשי שלומם של המפלגות.²⁵ בהרשמה לקורסים מקצועיים ניתנה עדיפות לחברי 'קיבוצים' שהתארגנו בקפריסין לפי מפתח מפלגתי.²⁶

החסם השמיני – התערבות ארגונים וולונטריים [פרטיקולריים, ב.ד במטרה לשפר מצבם של אחיהם בקפריסין שהוסיפה לכאוס במחנה בעיקר כשהתלוו להם מאפיינים עדתיים. התאחדות עולי הונגריה בפלשתינה, דאגה בעיקר למעפילים ההונגרים במחנות קפריסין ודרשה מהסוכנות היהודית לשלוח שליחים דוברי הונגרית כדי לטפל בהם, ולצורך זה הפעילה לחץ גם על ידי מקבילתה בארה"ב.²⁷ ועד העדה הספרדית בירושלים התרעם על כך שבמשלחת הראשון לציון מאיר חי עוזיאל לקפריסין לא נכלל נציג מטעמה. לבסוף הצטרף לביקור הפובליציסט אברהם

²² שערי, מאפייני חברת המעפילים, עמ' 52.

²³ שערי, הנוער הציוני, עמ' 261-279.

²⁴ אצ"מ J21/282-38. רשימת עובדים מטעם ה"שוה"צ במחנות קראולוס; J21/282-39. רשימת עובדים מטעם מפא"י; J21/282-40. רשימת עובדים מטעם אחדות העבודה; J21/282-35. רשימות עובדים מטעם העובד הציוני במחנות קראולוס; אצ"מ J21/282-37. רשימת עובדים מטעם הפוהמ"ז במחנות קראולוס; אצ"מ J21/282-4. רשימת עובדים מטעם אחדות העבודה במחנות קראולוס. רשימות אלה התפרסו על פני מקומות עבודה מגוונים. מחנות קראולוס – מחנות הקיץ ושכנה בהם קהילה גדולה מאוד של מעפילים מצפון אפריקה. ובכל זאת לא נמצא ביניהם אף מוגרבי.

²⁵ אצ"מ J21/282-19. ישיבת מזכירות מחנות קראולוס. (6.10.48); אצ"מ J21/69-117. אישור עבודה 'צטלך' לחבר מנחם פרלמוטר מטעם מזכירות מחנה 69 לעבוד בבי"ח. (26.11.47); אצ"מ J21/321-30. הזמנה לישיבת של חברי מזכירות משותפת. (12.11.48); J21/231-88; J21/231-68. הזמנה לדיון במחלקת ההסגרה במחנות קראולוס. (13.9.48); אצ"מ J21/231-68-69. הודעה בידידיש על עלות צילום בקנטינה. (17.9.48); J21/231-40-41. רשימות שמיות של חברי מזכירות משותפת במחנות קפריסין.

²⁶ אצ"מ J21/66-10. הודעה על הרשמה לקורסים של בנאות וחשמלאות. (ללא תאריך).

²⁷ אצ"מ S86/53. התכתבות בנושא שליחים דוברי הונגרית לקפריסין עם הסוכנות היהודית ועם ארגון הגיוינט.

אלמליח.²⁸ אפשר לשער שהשליחים אברהמי ומויאל שניהם מהגרעין הצפון אפריקאי נשלחו לקפריסין מטעם הסוכנות היהודית מפני שהכירו את אוכלוסיית המוגרבים. הוועד למען גולי קפריסין דאג בעיקר ליוצאי אירופה. המוגרבים כמיעוט באוכלוסיית המעפילים במחנות, לא עלה בידם ליצור קבוצת אינטרס חזקה שתעמוד על דרישותיה.

החסם התשיעי – החשש של מוסדות היישוב לאבד שליטה על מעפילי מחנות קפריסין שהיה בכול זאת המאגר האנושי, המיידני והנגיש ליישוב המאורגן. כול אירוע הובא לידיעת מדור השליחים של הסוכנות היהודית וכול חריגה טופלה כדי להחזיר את המצב לתלם ולהרגיע את הרוחות במחנות. הדבר בלט במכתב של הסוכנות היהודית ליצחק אברהמי, שליח מטעם 'הקיבוץ המאוחד' מגרעין הצפון אפריקאי מקיבוץ בית אורן, שננזף על שפנה לחבר יעקב טשרנוביץ [יעקב צור, ב.ד.] שלא בהתאם לנוהל, "אין אנו מביעים כל התנגדות, כי תעמוד בקשרים עם החבר טשרנוביץ אולם עלינו להסב את תשומת ליבך, כי בהיותך שליח המדור לשליחים שומה עליך לעמוד אתנו בקשרים בלתי אמצעיים. אנו תקוה, כי להבא תתכתב, בקביעות, עם המדור".²⁹ במקום אחר מדור השליחים הבהיר למזכירות המשלחת הארץ ישראלית בקפריסין, ש"תפקידי ייצוג הסוכנות היהודית אינם מתפקידה". המדור הזכיר לשליחים את חובת הדיווח הדו-חודשי על חלוקת התפקידים ביניהם ועל עבודת המזכירות.³⁰ דיווח הוא כלי ניהולי חשוב לקשר בין מטה לעובדי שדה ונועד לצורכי בקרה ופיקוח. אך הדרישה לדיווח דו-חודשי היא סממן לחשש של המטה – הסוכנות היהודית – מנתק מהשדה – מחנות קפריסין, למרות שנציגיו ביקרו באופן שוטף במחנות קפריסין. הסוכנות היהודית לא ראתה סתירה בין הצורך בשליטה בחיי המעפילים להיקף הסיוע הצנוע שהקצתה להם.

בישיבת המזכירות המשותפת שהתקיימה כשנה אחרי התחלת הגירוש לקפריסין עם משלחת ארץ ישראלית, הודה חבר המשלחת למברג, "בהיותי עכשיו בקפריסין השכנתי [השתכנעתי, ב.ד.] לדעת על האמת אשר בקפריסין". [...] בענייני קפריסין אין הישוב יודע אפילו 30 אחוז מהאמת". אחד המשתתפים העיר, שהדיון התפתח לכיוון של האשמת המעפילים בחוסר תקשורת. להערכתו, [...] "אי אפשר שמי שיושב בארץ שיטפל בבעיות קפריסין". הטענה המרכזית בדיון הופנתה כלפי משלחות הסוכנות היהודית שלא קיימו הבטחות ולא ביצעו החלטות שהתקבלו בתיאום עם נציגי המחנות.³¹ מכאן אפשר ללמוד שהסוכנות היהודית למרות שליחיה בקפריסין לא הכירה לעומק את צרכי המעפילים בכלל ולא את צרכי המוגרבים בפרט בקפריסין.

החסם העשירי – תחושת הכאוס ששררה במחנות בקפריסין. למרות המנגנון הממוסד של המחנות שרר אי סדר במחנות ששכנו בהם אלפי מעפילים שבאו מרקע חברתי-תרבותי ודמוגרפי שונה. נוסף לכך גורם הזמן – משך שהיית המעפילים בקפריסין עד עלייתם לפלשתינה-א"י – היה כאבן ריחיים על צוואר המעפילים. התמודדות עם צרכים של אוכלוסייה בסדר גודל של עיר גדולה, במונחים של התקופה, במשאבים מינימליים השאיל עצמו ליצירת כאוס. בחיי מחנה, כ'מוסד סגור' [כהגדרתו הסוציולוגית של ארוין גופמן ב.ד.], עשויים להתפתח אי סדרים והתנהגויות לא נורמטיביות כמו ספסרות, נפוטיוזים ובמחנות סגורים כקפריסין ולא כל שכן מתחים בין יוצאי ארצות ותרבויות שונות. אך הדגש שהושם על מעפילי צפון אפריקה התבסס על היכרות שטחית של השליחים מטעם

²⁸ אצ"מ S6/5155. אליהו, אלישר. נשיא העדה בספרדית להנהלת הסוכנות היהודית על הצורך לצרף את נציגי העדה לביקור של הראשון לציון בקפריסין. (27.6.47); אלמאליח, אברהם. מעפילי צפון אפריקה, עמ' 5.

²⁹ אצ"מ S86/53. מדור השליחים אל החבר יצחק אברהמי, קפריסין. (22.12.47).

³⁰ אצ"מ S86/53. מכתבם של שטיגליץ וחקלאי מדור השליחים למזכירות המשלחת הארצישראלית בקפריסין. (13.10.47).

³¹ אתע"ל (637-0161) vi23-4. ישיבה של המזכירות המשותפת עם משלחת ארצי ישראלית. (17.9.47). השגיאות במקור.

הסוכנות היהודית ושל המעפילים יוצאי אירופה שלא הכירו את אחיהם מהמגרב. ניתן לשער, שייחוס ההתנהגויות שליליות למעפילי צפון אפריקה בקפריסין הועצם בעוד שהייתה התעלמות מהתנהגות דומה של שארית הפליטה ממחנות העקורים שחלקם גורש לקפריסין.

התנהגות בריינית ואלמה וספסרות לא הייתה זרה למעפילים מאירופה אך בהם לא דבק רב. התנהגות ספסרית הייתה נהוגה ומוכרת גם במחנות העקורים בגרמניה. מלכה שפירא, שליחה ממושב נהלל למחנות העקורים בגרמניה, תיארה את חיי המחנה, "שני דברים בלבד התפרסמו מהר על העקורים היהודים והיו להם מהלכים בין הפקידות הנוכרית" [עובדי אונר"א סוכנות האו"ם לפליטים ב.ד.]. א) יהודים עוסקים בשוק השחור ו-ב) יהודים אינם רוצים לעבוד".³² יחיעם ויץ הזכיר את קריאתו של דובקין להעלות פליטים יהודים מאירופה שהגיעו לטהרן ועסקו שם בספסרות.³³

המזכירות המשותפת של מחנות הקיץ בקראולוס, המחנות הראשונים שקלטו את מעפילי צפון אפריקה, פנתה למשטרה המרכזית של המחנות והתריעה מפני המשך הפעילות הספסרית בשוק השחור במחנות הקיץ והזהירה את העוסקים בה.³⁴ מעפיל התלונן בעילום שם למזכירות המשותפת על הספסרות במחנות הקיץ, "אף שהמועצה הראשונה של מחנות הקיץ נבחרה והחליטה לעשות קץ לספסרות [...] עברו חודשים וההחלטה לא הוצאה לפועל מאחר ואין די כסף לשלם על הסחורות לספסרים [...] והם ממשיכים עד היום לנצל ולסחוט את ההמוץ".³⁵ התלונה לא ציינה מי הם? הסוחרים ומאין הגיעו הסחורות למחנות. יוסף ק. כתב בעלון 'בשבי' ש"הכסף לקנייה בקניטיות אינו בנמצא לכולם במחנות, אך קיימות 'חנויות פרטיות' באהלים או בצריפים".³⁶ מזכירות מחנה 61 התלוננה למזכירות המשותפת של המחנות בקפריסין, "בזה הננו להודיעכם, כי במחנה קיץ שורר אי סדר ואין למי לפנות. המקרא [המקרה, ב.ד.] היה שאחד ממחנה 60 שרף אוהל במחנה 61 ואין למי שיגן על המקרא [המקרה, ב.ד.] הזה".³⁷ לא ברור כיצד טיפלה מזכירות המחנה באירוע זה. אי הסדר נמשך עד לסגירת המחנות והתבטא גם בזיוף מעבר של מעפילים ממחנה חורף למחנה הקיץ בקראולוס.³⁸

התנהגות לא שגרתית לא הייתה חריגה בחיי המחנות בקפריסין. גיורא יוספטל, ממחלקת העלייה, דיווח על התנהגותם של מעפילי 'כ"ג יורדי הסירה' ו'כתריאל יפה', שגורשו בשלהי שנת 1946 לקפריסין, הוא התריע מפני התנהגותם של הפרטיזנים אנשי הצבא האדום ובית"רים ש"חוק האגרוף שולט אצלם. נציגות דמגוגית, טרור פנימי איום, ממש עולם תחתון ללא שום זיקה לציונות" [...]. מהווים איום על סמכותה של הסוכנות היהודית לקבוע את לוח היציאות מקפריסין של מעפילים משתי הספינות האלה".³⁹ לדבריו סדר העלייה מקפריסין נקבע על ידי הסוכנות היהודית ולא על ידי המעפילים. והיה חשש ש'יכל דאלים גברי' יגרום לאנרכיה ולאיבוד שליטתה על מעפילי קפריסין. חצי שנה לאחר מכן בגין הדוח של יוספטל, נקבע העיקרון 'ראשון נכנס ראשון יוצא' בתיאום עם מזכירות המחנות.

³² אצ"מ S6/262. דוח של מלכה שפירא מנהלל למחלקה לגולה של הסוכנות היהודית. (כ"ח מנחם אב, תשי"ז). הפקידות הנוכרית הייתה מטעם אונר"א של האו"ם.
³³ ויץ. **מודעות וחוסר אונים**. הפרק השביעי.
³⁴ אתע"ל vi23-159(6411311). פניית המזכירות המשותפת למשטרה המרכזית בקראולוס. (2.4.48).
³⁵ אצ"מ J21/236-5. פנייה אנונימית של מעפיל ממחנות הקיץ למזכירות המשותפת. (26.12.48).
³⁶ אצ"מ J21/557-2-2. יוסף ק. 'מחיי המחנה'. מאמר בעלון 'בשבי'. עמ' 6.
³⁷ אתע"ל vi23-4 (637-0036). מכתב תלונה של מזכיר מחנה 61 בקפריסין. (27.5.47). השגיאות במקור.
³⁸ אצ"מ J21/164-22. מהמזכירות המשותפת של מחנות קראולוס אל מזכירות מחנה 62. (13.7.48).
³⁹ אצ"מ S6/4317. דוח של גיורא יוספטל לחיים ברלס על קפריסין. (5.12.46).

במקרה אחד, מעפילי 'גאולה' ו'מדינת היהודים', שהפליגו מחוף הים השחור, פנו לנציג הסוכנות היהודית בבקשה לשפר את תנאי החיים במחנה 70 [מחנה קיץ בקסלטימו] בטענה שאין מי שתייה נקיים, במטבח לא היו תנאי אחסנה נאותים והיה מחסור בביגוד כי חפציהם נלקחו מהם בעת עלייתם לספינת המעפילים ובחורף תשי"ח חדרו המים לאוהלים. לא היו להם מספיק חומרי לימוד כדי לקיים לימודים בית הספר במחנה. 4,000 מעפילים מרומניה ממחנה 70, חיו בצפיפות רבה במחנה שאמור היה לאכלס 2,000 מעפילים. תלונתם התייחסה גם לבעיות הקשורות בשמירת אורח חייהם הדתי -- הצבא הבריטי לא אפשר לטהר את מתיהם. הם גם לא קיבלו כלים נפרדים לחלב ובשר כדי לשמור על כשרות.⁴⁰ לא ידוע מה עלה בגורל תלונה זו. התנאים במחנה שתוארו בידי מעפילי 'גאולה' ו'מדינת היהודים' לא היו שונים במחנות אחרים

דוגמה נוספת לכאוס בחיי המחנות תבהיר את המצב ששרר בהם. כשנה אחרי תלונת יושבי מחנה 70, פנה שלמה גאולה, מרכז מחנה 64, להנהלת מחנות החורף והתלונן על מחסור בסבון רחצה. הוא דרש, שהאחראי על הכלכלה – 'האקונום' – יבוא בדחיפות לטפל בעניין. אחרי שבוע, משלא נמצא פיתרון החליטה מזכירות המחנה להוציא את הסכום הנדרש מקופת הקנטינה "כדי למלאות את מנת הסבון שנחלקה במחנות האחרים".⁴¹ צעד זה של הוצאת כספים מקופה ציבורית נשמע חמור, אך לא הייתה דרך אחרת לענות על הצורך בהיגיינה אישית במחנות שהתנאים בהם היו קשים. המקרה הזה מלמד שלמחנה מסוים הייתה מידה של עצמאות לנקוט בצעדים דרסטיים כדי לספק את צורכי המעפילים.

התלונה הראשונה ממחנה 70 הועלתה כשהבריטים שלטו עדיין במחנות. התלונה השנייה ממחנה 64 באה כחצי שנה לאחר קום המדינה. בשני המקרים הרשויות האחראיות לא סיפקו את צורכי המעפילים. התלונה השנייה של אי אספקת סבון חמורה יותר כיוון שהיא ככל הנראה העידה על חוסר אונים של המדינה הצעירה לספק את צורכי המעפילים שיתכן ולא היו בעדיפות עליונה כאשר המדינה נלחמה על חייה.

לקראת פינוי המחנות, היו שני מקרים נוספים שביטאו את אוירת הכאוס במחנות. האחד – 'מעילה' בקנטינה במחנה 69. השני – נגע לעודפי הפרודוקטים שהשאירו הבריטים במחנה זה. חודש לפני פינוי המעפילים מהמחנות פנה מזכיר מחנה 69 בכתב למזכירות המשותפת של מחנות החורף על 'חוסר גדול' בסחורות בקנטינה בהיקף של 17 לירת א"י, וביקש לדעת את תוצאות החקירה שהתנהלה ובאיזה צעדים היא נקטה וטיפול בבעיה.⁴² הסמיכות של המכתב למועד הפינוי של המחנות לא אפשרה לטפל בבעיה כראוי. במקרה השני, נציגי התנועות הארץ ישראליות במחנה הקיץ 69 חתמו על הזדהותם עם החלטת הנהלת מחנות החורף על שימוש בפרודוקטים עודפים במחנה ולא על העברתם למוסדות אחרים במחנות. הם הסירו "את אחריותם אם העניין לא יוסדר בתוך שבוע עד סוף שנת 1948".⁴³ הווה אומר, שבמחנות שררה אווירה של 'איש הישר בעיניו יעשה', כי היה ברור שתוך זמן קצר המחנות יפוגו וכולם יעלו ארצה. הצגת המקרים האלה ביטאה את היקף הכאוס בקרב אוכלוסיית המחנות בכלל ואת חולשת קהילת המעפילים הצפון אפריקאית בפרט שלא ידעה כיצד להתמודד מול המנגנון שניהל את המחנות ולא הכירה ואת מערכת היחסים בין הממסד- הסוכנות היהודית לשליחים והנהלת המחנות. משקובעו חסמים אלה השתלבות הצפון אפריקאים הייתה כמעט בלתי אפשרית.

⁴⁰ אצ"מ 70; S86/53-69/1-2. פניית מעפילי מחנה 70 לנציג הסוכנות היהודית בעת ביקורו בקפריסין. (27.11.47).

⁴¹ אצ"מ 83; J21/66-97. התכתבות בין מזכירות מחנה 64 להנהלת מחנות החורף. (9.11.48; 14.11.48 בהתאמה).

⁴² אצ"מ 51-66-51. מאת מזכיר מחנה 69 למזכירות המשותפת של מחנות החורף. (11.1.49).

⁴³ אצ"מ 176-66-176. מאת מזכירות מחנה 69 אל המזכירות המשותפת של מחנות החורף. (24.12.48).

דיווחו של מפקד הספינה 'יהודה הלוי' על יחס רע מצד אנשי המחנות "בגלל היותם שחורים וחסרי שפה"⁴⁴ מאפיין את הניכור שהתפתח שנוספה לו מרירות של מעפילי צפון אפריקה והייתה לחסם החמור מכולם, הסמוי שהפריע להשתלבות המעפילים המוגרבים בחיי המחנות.

ביבליוגרפיה⁴⁵

ארכיונים

אי"ט – ארכיון יד טבנקין.

אצ"ד – ארכיון ציונות דתית, בר-אילן.

א"צ – ארכיון צה"ל.

אצ"מ – הארכיון הציוני המרכזי. (CZA)

אק"ד – ארכיון הקיבוץ הדתי, יבנה.

את"ה – ארכיון לתולדות ההגנה.

אתע"ל – ארכיון תנועת העבודה החלוץ ומכון לבון.

ISA / א"מ – ארכיון המדינה.

ארכיון הגיונט: AJJDC – תיקי קפריסין 1945-1949. AJJDC תיקי גינבה.

הארכיון הציוני המרכזי: לשכת העלייה חיפה ותל אביב S3, המחלקה לארגון S5, המחלקה לעלייה S6, המחלקה לענייני היהודים במזרח"ת S20, המחלקה המדינית S25, מחלקת הנוער והחלוץ S32, המאבק ברוויזיוניסטים S44. תנועת הפוהמ"ז S55, דוחות סטטיסטיים S75, מדור שליחים S86. מחנות גולי קפריסין J21. משרדי הסוכנות היהודית בפאריס L10, המחלקה לילדים ונוער L75. הארכיון לתולדות ההגנה: עדויות של שליחים, מפקדי ספינות מלווי וגדעונים לפי ספינות מעפילים מצפון אפריקה: יהודה הלוי-14/233, שיבת ציון-14/295, הפורצים-14/219, לנגב-14/245, לקוממיות-14/247, המעפיל האלמוני-14/276, יחיעם-14/259, לא תפחידונו-14/240, טירת צבי-14/229, כ"ט בנובמבר-14/270, משמר העמק-14/263, שבתאי לוזיינסקי-14/263. עדויות פעילים: ארזי יהודה, סאם אביטל, אלי אוחיון, אביגור שאול, יאני אבידוב, יגאל כהן, אפרים בן-חיים (פרידמן).

אצ"ד – ארכיון הציונות הדתית, בר-אילן: תיקים: 4/33, 7/240-239, 665/14.

אק"ד – ארכיון הקיבוץ הדתי: תיקים: 49/28, 49/285, 49/289, 48/283, 48/285, 47/48.

ארכיון יד טבנקין: עדויות של שליחים/תיקים על העפלה מצפון אפריקה

ארכיון תנועת העבודה החלוץ ומכון לבון: חטיבה צפון אפריקה וצרפת.

המכון ליהדות זמננו: המרכז לתיעוד בעל פה, עדויות של פעילים בעלייה ב'.

ארכיון המדינה: תיקי ספינות מעפילים ורשימות עולים ISA1/15492/1-5

עיתונות

ה'צופה'. ראיון עם פליט. (7.2.44); 'העולם'. י"ז סיון, תש"ז. (5.6.47); 'זרעים'. גיליון ז-ח, שנה 2. ניסן-אייר, תש"ז. (4.7.47); 'זרעים'. גיליון א', שנה 10. תשרי, תש"ה; 'חרות'. האינצידנט המרוקני

⁴⁴ את"ה 14/4. דוח של פורטה-ישראל חרקובסקי, מפקד ספינת 'יהודה הלוי'. (22.6.47). עמ' 3.

⁴⁵ הביבליוגרפיה הוכנה בידי דניאל בבר-אלי ביטון. 2019.

(1959.7.8); 'הבוקר' מרד קפריסין (14.11.48); 'משמר' אי שחרור חייבי גיוס (16.7.48); 'הארץ' (14.7.48).

קטעי עיתונות על ספינות מעפילים:

'המעפיל האלמוני': 'הבוקר'. (18.2.47); 'הארץ'. (19.2.47); 'דבר'. (18.2.47). 'יהודה הלוי': 'משמר'. (2.6.47; 1.6.47); 'קול העם'. (1.6.47); 'העולם'. 'י"ז סיון, תש"ז. (5.6.47).

ראיונות אישיים:

אזולאי, משה – 'יהודה הלוי, בית שמש. 28.8.1984.
ביטון, אליהו – 'יהודה הלוי, ירושלים. ינואר 1983. שאלות ותשובות 1984-1988.
בן-שושן, אמנון (בן סוסן אדמונד) – 'לנגב', קיבוץ מעגן. 22.7.2013, 28.2.2015.
בן-שושן, אמנון ועקריש, יוסף – ראיון משותף, קריית שמונה. 25.9.2015.
חרקובסקי-חורב, ישראל – מפקד ספינת המעפילים 'יהודה הלוי', קיבוץ שדות ים. 21.11.1984.
כהן, גד – 'יהודה הלוי', אופקים. 23.1.1985.
סנש חיים, (מישו) – מלווה הספינה 'יחיעם'. קיבוץ מעגן. 29.3.2013, 1.6.2013.
עקריש, יוסף – 'המעפיל האלמוני', קריית שמונה. 26.2.2015.
פרנקו-כהן, נדיה – פעילה בתנועת 'דרור', תוניס, קיבוץ רגבים. 22.3.2016.
פרץ, ז'ק-יעקב – 'יהודה הלוי', מושב רינתיה. 18.9.1984.

מקורות ביבליוגרפיים

אביגור, שאול. לסיכומו של מפעל ההעפלה. עמ' 31-51. בתוך: אביגור, שאול (עורך). עם דור ההגנה-פרשיות ודמויות. הוצאת מערכות. תל-אביב. תשי"א.
אביזוהר, מאיר. ביקור בן גוריון במחנות העקורים ותפיסתו הלאומית בתום מלחמת העולם השנייה. עמ' 253-271. בתוך: פינקוס, בנימין (עורך). יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה 1944-1948. אוניברסיטת בן גוריון. באר-שבע. 1987.
אביטבול, מיכאל. הפעילות הציונית בצפון-אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה. פעמים, 2, תשל"ט. עמ' 65-91.
אבנרי, ההסתדרות הציונית - אבנרי, יצחק. ההסתדרות הציונית והעלייה הבלתי לגאלית לא"י מראשית הכיבוש הבריטי ועד סוף מלחמת העולם השנייה. חיבור לקבלת תואר דוקטור. אוניברסיטת תל-אביב. 1979.
אבנרי, יצחק. מרד העלייה תכניתו של בן-גוריון לעליה בלתי לגלית. קתדרה, 44. תמוז. תשמ"ז. עמ' 126-157.
אבנרי, ל. אריה. המאבק בספר הלבן והקמת המוסד לעליה ב'. עמ' 213-245. בתוך: שלמה, דרך. (עורך). שורשים, קבצים לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה. יד טבנקין. תל-אביב. 1982.
אברהמי, חנה. ראשיתה של התנועה הציונית החלוצית בצפון-אפריקה 1943-1948. שורשים במזרח א', 1986. עמ' 191-240.
אברמסקי-בליי, עירית. ההכשרה הציונית ג'רבה. עמ' 475-493. בתוך: הרווי, זאב. חזן-רוקס, גלית. סעדון, חיים. ואמנון, שילוח. (עורכים). ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח. משגב ירושלים. ירושלים. תשס"ב.
אהרני, מטות תרן - אהרני, ראובן. מטות תרן ספינות ההעפלה והרכש לאחר מלחמת העולם השנייה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1997.

אורן, להתחיל אחרת - אורן, מנחם. להתחיל אחרת לחיות אחרת תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.

אורן, מנגד תראה- אורן, מנחם. מנגד תראה את הארץ חינוך הנוער בקפריסין. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשמ"ה.

אלרואי. אימיגרנטים - אלרואי, גור. אימיגרנטים ההגירה היהודית לארץ ישראל בראשית המאה ועשרים. יד בן צבי. ירושלים. 2004.

אלמאליח, אברהם. אפריקה הצפונית בתרבות העברית. עם וספר אלול תש"ה. עמ' 29-32.

אלמאליח, אברהם. במחנות המעפילים בקפריסין. הד המזרח, כ"ו שבט, תש"ט. עמ' 11.

אלמאליח, אברהם. מעפילי צפון אפריקה בקפריסין. הד המזרח, י"ב שבט, תש"ט. עמ' 5.

אלמאליח, שמואל. מצב החינוך והתרבות בקזבלנקה. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 71-72.

אלפסי, דוד. כנס על ההעפלה מצפון אפריקה. יד טבנקין. (10.1.82). עמ' 23-24.

אפרת, אהרן. 'השומר הצעיר' בהכשרה. משולש ההגשמה: הכשרה - עלייה - העפלה. מאסף לחקר העבודה הציונית והסוציאליזם י"ז. תשמ"ז. עמ' 138-148.

ארצי, יצחק. אפיזודה ושמה מחנות הגירוש בקפריסין (במלאת 35 שנה לנעילת המחנות). משואה י"ב. 1984. עמ' 204-210.

ארצי, יצחק. יומנה של 'כנסת ישראל'. משואה כ"ה, אפריל 1997. עמ' 158-184.

באואר. הבריחה. באואר, יהודה

בוגנר. אי הגירוש - בוגנר, נחום. אי הגירוש מחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. עם עובד. תל אביב. 1991.

בוגנר. ספינות המרי - בוגנר, נחום. ספינות המרי ההעפלה 1945-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1993.

בוזע, אריה. שאול, מאירוב (אביגור). התגייסות להצלת היהודים. עמ' 532-533. בתוך: דינה, פורת (עורכת). שואה ממרחק תבוא. אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה 1933-1948. יד בן צבי. ירושלים. 2009.

ביטון, שלמה. מאמצים עבריים בקזבלנקה מרוקו. עם וספר, אלול. תש"ו. עמ' 60.

בלאסי, י.ח. חלוצים מצפון אפריקה בארץ ישראל. הד המזרח, כ"ח. תשרי תש"ו. (5.10.45). עמ' 9.

בן-אשר. השומר הצעיר במרוקו- בן-אשר, רפאל תולדות השומר הצעיר במרוקו. גבעת חביבה. 1990.

בן-אשר. השומר הצעיר בתוניסיה - בן-אשר, רפאל. תולדות השומר הצעיר בתוניסיה. גבעת חביבה. 1980.

בן-דוד. חרב בניכר- בן-דוד, יהודה. חרב בניכר מעלילות ה'הגנה' באירופה 1945-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1978.

בן-דוד. ההגנה באירופה - בן-דוד, יהודה. ההגנה באירופה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1995.

בן-מלכא. מ.ח. התפתחות העברית בטאנגיר. עם וספר, אלול, תש"ה. עמ' 67.

בנבסה, אסתר. ציונות ופוליטיקה. מקומית בארצות המזרח. פעמים 73. 1997/98. עמ' 36-40.

בן-חיים, אפרים. השליחות הארץ ישראלית לצפון אפריקה התקופה הראשונה 1943-1948/9. עמ' 4-17. בתוך: יום עיון ארגון פעילי המחותרת וההעפלה ואסירי ציון בצפון אפריקה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1994.

בן חיים (פרידמן), אפרים. ההעפלה מצפון אפריקה, שלוש אוניות. שורשים במזרח א', 1986. עמ', 241-320.

בן חיים, אפרים. שליחות לגולה. עמ' 551-554. בתוך: שליחות לגולה 1948-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.

בן-שמחון, רפאל. עליית יהודי מרוקו לארץ ישראל לא פסקה על אף התנאים הקשים וסכנות הדרכים. במערכה, 260. אוגוסט 1982. עמ' 12-13, 25.

ברד, שלמה. שליחות ושליחים לארצות האסלאם. שורשים במזרח א', 1986. עמ' 145-189.

גולני. הנציב האחרון - גולני, מוטי. הנציב האחרון הגנרל סר אלן גורדון קאנינגהם 1945-1948. עם עובד. תל אביב. 2011.

גרשון, יצחק. העזרה לפליטים יהודים במרוקו במלחמת העולם השנייה. שורשים במזרח ב', 1989. עמ' 288-293.

דומיניץ. עליה והגירה - דומיניץ, יהודה. עליה והגירה בשנות מצוקה ובימי תקומה. מוסד ביאליק. ירושלים. 2000.

דרוזי. פרשת אקסודוס - דרוזי, ז'ק. פרשת אקסודוס באור חדש. עם עובד. תל אביב. 1971.

דרויאן, ניצה. על הציונות בקרב ארצות האסלאם. כיוונים, 28. אוגוסט 1985. עמ' 85-92.

דשן, שלמה. הדתיות של המזרחיים: ציבור, רבנים ואמונה. אלפיים 9. (1994). עמ' 44-58.

הדר (שכנר), יחזקאל. עם הפעילים והמעפילים של 'החלוץ האחיד'. עמ' 33-34. בתוך: ליבר, רוש. תורי, אברהם. (עורכים). נתיבי הצלה והעפלה המרכז לגולה באיטליה 1944-1948. דפוס סגל. תל אביב. 1984.

הדרי. פליטים מנצחים אימפריה - הדרי, וניה. זאב. פליטים מנצחים אימפריה פרשיות עלייה ב'. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשמ"ה.

הדרי. המוסד לעלייה ב-הדרי, וניה זאב. המוסד לעלייה ב' יומן מבצעים, פאריס 1947. אוניברסיטת בן-גוריון. באר שבע. 1991.

הירשברג. יהדות צפון אפריקה- הירשברג, חיים, זאב. יהדות צפון אפריקה. קצין חינוך ראשי, ענף השכלה. תשי"ט.

הירשברג. תולדות היהודים - הירשברג, חיים, זאב. תולדות היהודים - באפריקה הצפונית: התפוצה בארצות המגרב מימי קדם ועד זמננו. מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ה.

הכהן. תכנית המיליון - הכהן, דבורה. תכנית המיליון תכניתו של דוד בן גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945. משרד הביטחון, ההוצאה לאור. תל-אביב. 1994.

הכהן. עליית הנוער - הכהן, דבורה. עליית הנוער - 1933-1945. הוצאת ח.מ. מו"ל. 2010.

הכהן, קיבוץ גלויות - הכהן, דבורה (עורכת). קיבוץ גלויות, עלייה לא"י-מיתוס ומציאות. מרכז זלמן שז"ר. ירושלים. תשנ"ח.

הסוכנות היהודית. מכתבי השליחים קפריסין ו'. אדר ב'. ירושלים. תשי"ח. עמ' 1-2.

הראל, חיה. קול קורא של הרצל אל יהודי צפון אפריקה. כיוונים 11-12. דצמבר 1997. עמ' 48-49.

ויינר ועופר. פרשת קלאודובו-שאבאץ - ויינר, חנה. דליה, עופר. פרשת קלאודובו-שאבאץ מסע העפלה שלא הושלם. עם עובד. תל-אביב. 1992.

ויינשטיין. ציונות דתית - ויינשטיין, מנחם. ציונות דתית בשולי ארץ ישראל תנועת תורה ועבודה במחנות המעצר בקפריסין. סביון. תשס"א.

ויץ. מודעות וחוסר אונים - ויץ, יחיעם. מודעות וחוסר אונים מפא"י לנוכח השואה 1943-1945. יד בן צבי. ירושלים. 1994.

וסרשטיין. בריטניה ויהודי אירופה - וסרשטיין, ברנרד. בריטניה ויהודי אירופה 1939-1945. אופקים. עם עובד. תל-אביב. 1979.

זוארץ, פ. החינוך העברי בטריפולי. עם וספר, אלול, תש"ה. עמ' 71-72.

זרטל, עדית. נפשות נעלמות. המעפילים והמוסד לעליה ב' במאבק להקמת המדינה ולאחריה. הציונות, מאסף ג'. 1989. עמ' 107-126.

זרטל, עדית. בין מוסר לפוליטיקה העלייה הבלתי לגאלית בתפישותיהם של מנהיגי היישוב בין הקונגרס הציוני העשרים לקונגרס הציוני העשרים ואחד. עמ' 87-107. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. עם עובד. תל אביב. 1990.

זרטל. זהבם של יהודים - זרטל, עדית. זהבם של יהודים. עם עובד. תל-אביב. 1996.

חגיגי-לילוף. תחיית התנועה העברית. - חגיגי-לילוף, יעקב תחיית התנועה העברית, הציונות והתנועה הציונית בלב, העליות, ההעפלות הבלתי לגאליות וההגירות מלוב 1913-1967. עבודת מ.א. אוניברסיטת בן גוריון בנגב. אוקטובר. 1994.

חגיגי-לילוף, יעקב. הקשר בין קהילת יהודי תוניס ובין יהודי לוב בתקופת מלחמת העולם השנייה. כנס יהודי לוב. אוניברסיטת בר אילן. 1998. עמ' 120-122.

חיות, חומה. הכשרה. עמ' 63. בתוך: בסוק, משה (עורך). החלוץ הצעיר. מאסף, עין חרוד. 1944.

חורב. נתיב במים עזים - חורב, שי. נתיב במים עזים ההעפלה החלוצית ביבשה ובים. הוצאת דוכיפת. חיפה. 2012.

חלמיש. אקסודוס הסיפור האמיתי - חלמיש, אביבה. אקסודוס הסיפור האמיתי. עם עובד ואוניברסיטת תל-אביב. תל אביב. 1990.

חלמיש, אביבה. מדיניות העלייה בשנות ה-30. בין "גאולה" ל"הצלה". זמנים 58. אביב 1997. עמ' 86-99.

חמל, רפאל. בשליחות לגולה. עמ' 602-608. בתוך: שליחות לגולה 1945-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.

חרקובסקי, ישראל. עם אוניית המעפילים הראשונה מצפון מאפריקה. מבפנים י"ח. חשון תשט"ו. עמ' 273-277.

טוכמן, יצחק. על יחסי שליחים-מדריכים. עמ' 45-46. בתוך: מחנות הגירוש בקפריסין יום עיון לזכרו של מנחם אורן. חוברת ס"ב. יד טבנקין. רמת אפעל. 1986.

יבלונקה. הרחק מהמסילה - יבלונקה, חנה. הרחק מהמסילה המזרחיים והשואה. יד ושם. ירושלים. 2008.

יד טבנקין: 50 שנה להעפלת ולוס 1987; : 50 שנה להעפלה 29.10.2007; תרומת ההעפלה במאבק נגד הבריטים 1945-1948. 1990.

ירושלמי, נחום. הפעולה העברית בטוניס. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 74.

ירקוני. ספינות מעפילים - ירקוני, הלל. ספינות מעפילים מ-א' עד ת' או מ'כוכב' עד 'קרב עמק איילון'. הוצאת גוונים. תל-אביב. 2005.

ישי, ארנון. 'תנועות נוער' ו'ההכשרה העירונית' בטריפולי בין שמירת מסורת לחילון בהשפעת זרמי ההתיישבות הארץ ישראלים (1943-1948). ממזרח וממערב ח'. 2008. עמ' 259-278.

כהן, גד. 'חוג בן יהודה'. עם וספר, אוגוסט. תש"ד. עמ' 14.

כהן, גד. 'מגן דוד' בקזבלנקה. עם וספר. אלול תש"ה עמ' 70.

כהן. עם שב למולדתו - כהן, יונה. עם שב למולדתו פרקי עלייה תר"צ-תש"ס 1930-1980. הסוכנות היהודית. ירושלים. 1986.

כהן-צרפתי, רחל. בשליחות לגולה. עמ' 592-598 בתוך: שליחות לגולה 1945-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.

כרם, יצחק. יוון והעלייה הבלתי לגאלית 1934-1947. שורשים במזרח ד', 1998. עמ' 241-282.

לבסקי, חגית. עלייה וקליטה ביישוב היהודי לאומיות, הגירה והתיישבות. האם הייתה מדיניות קליטת ציונית. עמ' 153-177. בתוך: בראלי, אבי וקרלינסקי, נחום. (עורכים). כלכלה וחברה בימי המנדט 1918-1948. אוניברסיטת בן-גוריון. באר שבע. 2003.

לוזון, יהודה. החינוך העברי בטריפולי. עם וספר, אלול תש"ז. עמ' 61

ליס, מיכל. היבטים דמוגרפיים על העלייה מצפון אפריקה בתקופת המנדט. עמ' 123-128. בתוך: שטרית, שמעון. (עורך). חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה. עם עובד. תל-אביב. 1991.

ליס, מיכל. ממרוקו לישראל: העלויות לפני קום המדינה (1830-1948). עמ' 110-122. בתוך: שטרית, שמעון. (עורך). חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה. עם עובד. תל-אביב. 1991.

ליפמן, מוסיח. מחנות המעפילים בקפריסין – ספירת מלאי. קשר, מס' 16. נובמבר 1994. עמ' 118-106.

לסקר, מ. מיכאל. יהודים מקומיים ופליטים במרוקו הצרפתית ובתוניסיה במלחמת העולם השנייה. פעמים 114-115, תשס"ח. עמ' 55-105.

לסקר, מ. מיכאל. ישראל והעלייה - לסקר, מ. מיכאל. ישראל והעלייה מצפון אפריקה 1948-1970. מכון בן גוריון, שדה בוקר. 2006.

לסקר, מ. מיכאל. תולדות הפעילות הציונית בקהילות היהודיות במרוקו, בתוניס ובאלג'יריה 1947-1897. סקירה חודשית, 8. תשמ"ג. עמ' 9-32.

לסקר, מ. מיכאל. החינוך היהודי במרוקו. פעמים, 9. תשמ"א, עמ' 78-99.

מאיר. התנועה הציונית - מאיר, אסתר. התנועה הציונית ויהודי עירק 1941-1950. עם עובד. תל אביב. 1993.

מכתבי השליחים, קפריסין. מס' ו'. ירושלים, אדר ב' תש"ח. הסוכנות היהודית, המדור לשליחים (21.11.47) עמ' 1-2

מרקוביץקי. גחלת לוחמת - מרקוביץקי, יעקב. גחלת לוחמת גיוס חוץ לארץ במלחמת העצמאות. יד טבנקין. רמת אפעל. 1991.

מרקוביץקי. 'הרוס הרוס את מחיצת הזרות' על קליטתם של העולים החדשים בצה"ל במלחמת העצמאות. עמ' 142-160. בתוך: עופר, דליה. (עורכת). בין עולים לוותיקים ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953. יד בן צבי. ירושלים. 1996.

נאור. בים, ביבשה וגם באוויר- נאור, מרדכי. בים, ביבשה וגם באוויר מבט חדש על העפלה. ספרית דקל יהודה. המועצה לשימור אתרים בישראל. 2015.

נאור, מרדכי. (עורך). עליה ב. עידן, 1. יד בן צבי. ירושלים. 1982.

נאור. העפלה 1934-1948. נאור, מרדכי. העפלה 1934-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1981. מהדורה שנייה.

נוסינוב. ההולכים על המים - נוסינוב, ננה. ההולכים על המים ההעפלה מאיטליה 1945-1948. עבודת מ.א. האוניברסיטה העברית. תשכ"ט.

סילורה, דוד. ההעפלה מארצות המזרח. עמ' 111-123. בתוך: נאור, מרדכי. (עורך). עליה ב. עידן. 1, יד בן צבי. ירושלים. 1982.

סימון, רחל. התנועה העברית בלוב. שורשים במזרח ב', יד טבנקין. רמת אפעל. 1989. עמ' 182-193.

סימון, רחל. 'מחוג ציון' לציונות מגשימה: עליית יהודי לוב. שורשים במזרח ג', 1991. עמ' 351-295.

סלושץ. נפוצות ישראל - סלושץ, נחום. נפוצות ישראל באפריקה הצפונית: מימי קדם ועד ימינו אלה. ספריית קו לקו. ירושלים. 1946.

סעדון, חיים. ההעפלה מספאקס לפני קום המדינה. עמ' 334-347. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה מאסוף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. אוניברסיטת תל-אביב. תל אביב. 1990.

סעדון. הציונות בתוניסיה - סעדון, חיים. הציונות בתוניסיה 1918-1948. דיסרטציה האוניברסיטה העברית ירושלים. 1992.

עדס, אברהם. שליחים לגולת המזרח. הד המזרח, 29.1.43. עמ' 4.

עופר, דליה. העלייה, הגולה והיישוב. קתדרה 43. ניסן תשמ"ז. עמ' 67-90.

עופר, דליה. מדוע נפסקה ומדוע נתחדשה עליה ב' במלחמת העולם השנייה. עמ' 187-210. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה, מאסוף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. עם עובד. תל-אביב. 1990.

עופר. בין עולים לותיקים - עופר, דליה. (עורכת). בין עולים לוותיקים ישראל בעלייה הגדולה -1953-1948. יד בן צבי. ירושלים. 1996.

עופר, תהילה. מול השער הנעול של פלשתינה-א"י. הירדן 221. 2006. עמ' 19.

עם וספר. חידוש הקשר עם אפריקה הצפונית. תמוז, תשי"ג. עמ' 13.

עמאר, מאיר. הצלחת הפעולה העברית. עם וספר. אלול תשי"ה. עמ' 72.

פומרנץ. יציאת אירופה - פומרנץ, וניה (זאב, הדרל). יציאת אירופה ליום קיבוץ גלויות'. שירות התרבות של צה"ל. תשי"ט.

פטישי, מחתרת במדים- פטישי, חנוך. מחתרת במדים: ההגנה והחיילים הארץ-ישראלים בצבא הבריטי 1939-1945. ההוצאה לאור משרד הביטחון, תל-אביב. 2006.

פינגרהוט, א. הלוי. מצב העברית באלג'יר. עם וספר. אלול תשי"ה. עמ' 71.

פריגייה, זוארץ. החינוך העברי בטרפולי. עם וספר. אלול תשי"ה. עמ' 75-76.

פרץ, י.ס. הוראת השפה העברית בסאפקס (טוניסיה). עם וספר. אלול תש"ו. עמ' 61.

צבי. הארגון הציוני במרוקו - צבי, יהודה. הארגון הציוני במרוקו בשנים 1940-1948. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים. תשמ"א.

צבי, יהודה. תחייה עברית וחלוציות במרוקו בשנים 1943-1948. עמ' 344-357. בתוך: בן-עמי, יששכר. (עורך). מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה. הוצאת ועד עדת המערבים. ירושלים. תשנ"א.

זור, ירון. השפעת המצב הקולוניאלי על התפתחות הפעילות הציונית בצפון אפריקה בין שתי מלחמות העולם. יהדות זמננו, 4. תשמ"ח. עמ' 123-136.

זור, ירון. אימת הקרנבל- 'המרוקנים' והתמורה הבעייה העדתית בישראל הצעירה. אלפיים, 19, 2000. עמ' 126-164.

צור, ירון. הבעייה העדתית. עמ' 101-124. בתוך: צמרת, צבי ויבלונקה, חנה. (עורכים). העשור השני תשי"ח - תשכ"ח. יד בן צבי, ירושלים, 2008.

צור, ירון. העלייה מארצות האסלאם. עמ' 57-82. בתוך: צמרת, צבי ויבלונקה, חנה. (עורכים). העשור הראשון תשי"ח - תשי"ח. יד בן צבי, ירושלים, 1991.

צור, קהילה קרועה - צור, ירון. קהילה קרועה יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954. עם עובד. תל אביב. 2002.

צחור, זאב. שארית הפליטה כגורם פוליטי. עמ' 23-30. בתוך: מחנות הגירוש בקפריסין יום עיון לזכרו של מנחם אורן. חוברת ס"ב. יד טבנקין. רמת אפעל. 1986.

צחור, זאב. החזון והחשבון - צחור, זאב. החזון והחשבון בן גוריון בין אידאולוגיה לפוליטיקה. ספריית פועלים. תל אביב. 1994.

קניאל, יהושע. ממדי הירידה מהארץ בתקופות העלייה הראשונה והשנייה (1882-1914). קתדרה 79. 1994. עמ' 115-138.

קסטל, כלב. שליחותי באפריקה הצפונית. שורשים במזרח, א'. 1986. עמ' 321-361.

קסטל, כלב. בשליחות לגולה. עמ' 555-581. בתוך: שליחות לגולה 1945-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.

רב שיח: הגנה יהודית בארצות צפון אפריקה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.

רוזנברג, שלום. הזיקה לארץ ישראל בהגות היהודית – מאבק השקפות. דיון ביד בן צבי. קתדרה 4. יולי 1977. עמ' 148-175.

רוזנפלד, אלכסנדר. היהדות הספרדית במערכה העברית. עם וספר. עמ' 11-13.

ריבלין. זר לא יבין - ריבלין, גרשון ועליזה. זר לא יבין. כינוי סתר בישוב היהודי בארץ ישראל. מערכות. תל אביב. 1988.

שוראקי. קורות היהודים - שוראקי, אנדרי, נתן. קורות היהודים צפון אפריקה. עם עובד. תל אביב. 1975.

שטרית, יוסף. מודעות חדשה לאנומליות וללשון—ניצניה של תנועת השכלה עברית במרוקו בסוף המאה הי"ט. עמ' 130-168. בתוך: שטרית, יוסף וצבי, יהודה (עורכים), מקדם ומים ב'. תשמ"ו, אוניברסיטת חיפה.

שילה, מרגלית. עליית המונים או עליית נבחרים? היחס לעולים בימי העלייה הראשונה והעלייה השנייה. עמ' 107-130. בתוך: הכהן, דבורה. (עורכת). קיבוץ גלויות, עלייה לא"י – מיתוס ומציאות. מרכז זלמן שזר. ירושלים. תשנ"ח.

שירן. הזירה הימית - שירן, אסנת. הזירה הימית מראשית ההעפלה יד ראשית המדינה 1934-1945. יד טבנקין. 2007.

שמלץ, עוזיאל. בעיות מושגיות במחקר של עדות ישראל. פעמים 65. תשנ"ג. עמ' 125-139.

שמלץ, עוזיאל. העלייה ההמונית מאסיה ומצפון אפריקה: היבטים דמוגרפיים. פעמים 39. 1989. עמ' 15-63.

שניבאום. התנועה הרביזיוניסטית - שניבאום, אבי. התנועה הרביזיוניסטית וההעפלה 1932-1940. רובינזון בע"מ. תל אביב. 1988.

שערי. גירוש קפריסין - שערי, דוד. גירוש קפריסין 1946-1949. ההעפלה, המחנות וחברת המעפילים. הספרייה הציונית. ירושלים. תשמ"א.

שערי, דוד. מאפייני חברת המעפילים במחנות הגירוש בקפריסין. חמישים שנה להקמת מחנות הגירוש למעפילים בקפריסין, אוגוסט 1946 – פברואר 1949. משואה, כ"ה. 1997. עמ' 48-62.
שערי, דוד. הנוער הציוני במחנות הגירוש בקפריסין. משואה, ל'. 2002. עמ' 261-279.
שקי, יצחק. על יהדות צפון אפריקה והשפה העברית תמוז תש"ג. עם וספר. עמ' 5-11
שרביט. הנוער בעלייה - שרביט, יוסף. הנוער בעלייה – תנועת שרל נטר. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2000.
שרף, מיכל. הפעילות הציונית בעיר נאבל בתוניסיה בראשית המאה ועשרים. מהות, כתב עת ליצירה יהודית 24. 2002. עמ' 137-146.

תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.
Swarc. . Illegal Immigration -Swarc, Alan. Illegal Immigration to palestine 1945-1948: The French Connection. London ,2005
Hadari, & Tschor. Voyage to Freedom - Hadari, Venia. Zeev. & Tschor, Zeev. Voyage to Freedom Episode in The Illegal Immigration to Palestine. Valentine Mitchell Press. 1985.

Hadari. Second Exodus - Hadari, Venia. Zeev. Second Exodus - The Full Story of Jewish Illegal Immigration to Palestine 1945-1948. Valentine Mitchell Pub. London. 1991.
Meir-Glitzstein. From Eastren Europe - Meir-Glitzstein, Esther. From Eastren Europe to the Middle East: The Reversal in Zionist policy vis-à-vis the jews of Islamic countries. The Journal of Israeli History. Vol. 20, No.1 (Spring 2000) pp.2 4-48.
Toledanof. Une Histoire de Familles - Toledano, Josef. Une Histoire de Familles. - Les Noms de Famille Juifs D'Afrique du Nord des Origines a Nos Jours. Editions Ramotal. Jerusalem. 1998

אינטרנט

לפידות, יהודה. העלייה הבלתי לגאלית, לידתה של מחתרת. אתר דעת, www.daat.ac.il. מכללת הרצוג. (15.1.14).

יומנים וספרי זיכרונות:

אבוטבול. שני אחים בסאפי - אבוטבול, יהודה. שני אחים בסאפי ילדות בצל מלחמת העולם השנייה. ללא ציון הוצאה. 2006.

אבידוב. נתיבים נעלמים - אבידוב, יאני. נתיבים נעלמים העפלה במחתרת, במדבר ובים. עם עובד. תל אביב. תשט"ו.

אביטל. למען אחיי ורעי. - אביטל, רפאל. למען אחיי ורעי. הוצאת קווים אישיים. תל אביב. 2009.
אבנרי. אופטימיסט - אבנרי, אורי. אופטימיסט. כרך א'. ידיעות אחרונות. תל אביב. 2014.

אבריאל. פתחו שערים - אבריאל, אהוד. פתחו שערים. מעריב. תל אביב. 1976.
אוחיון, פרק עלום - אוחיון, אלי. פרק עלום בתולדות יהודי מרוקו במאה העשרים. תרגמה מצרפתית בת-עדה חגית. הוצאת גמא, 2017.

אורבך וקרן. אורבך, אלימלך אפרים - חנה אורבך ורחל קרן (עורכות). יומנו של רב ארץ ישראלי בצבא הבריטי: רשימות בימי מלחמה. תש"ב-תש"ד, 1942-1944. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2008.

איזיק, דוד. 'משמר העמק'. עמ' 68 בתוך: ינאי, שמואל. אלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב. תשס"א.

אליאב. הספינה אולואה - אליאב, אריה (לובה). הספינה אולואה סיפורו של ארטור. עם עובד. תל אביב. 1977.

אלמוג, יוסקה. 'הנחשו/קסטל'. עמ' 75. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

בועז, אריה. עלום ונוכח בכל- בועז, אריה. עלום ונוכח בכל. סיפור חיו של שאול אביגור. ההוצאה לאור משרד הביטחון. 2001.

בועז. הספינות – בועז, אריה- הספינות שבדרך. 2003.

בן-המוזג. ממרוקו לישראל - בן-המוזג, חיים. ממרוקו לישראל סיפורו של מעפיל בלתי לגאלי באוניה 'יהודה הלוי'. הוצאת עידן חדש. נתניה. 1998.

בן-הרוש. שורשים - בן-הרוש, אליהו. שורשים תולדות משפחת בן הרוש. כפר חב"ד. ללא ציון שנה.

בן-ציון, יעקב. 'לקוממיות'. עמ' 138. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

בן-שמחון. המהלכים על המים - בן-שמחון, גבריאל. המהלכים על המים. הקיבוץ המאוחד. תל אביב. 1997.

בראגינסקי. עם חותר אל החוף - בראגינסקי, יהודה. עם חותר אל החוף. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשכ"ה.

בר- גיורא, נפתלי. יומן צפון אפריקה. שנתון 'הצופה'. תשי"ג אדר.. עמ' ש"ג-שנ"ו.

ברמן. אוניות המלחמה של המעפילים - ברמן, אריה. אוניות המלחמה של המעפילים. אריה ניר. תל אביב. 2009.

גויטע, יוסף. קטעים מיומן ההכשרה בטריפולי מיום יסודה ועד סגירתה (פרעות 1948). עמ' 190-131. בתוך: רובין, בן-ציון. (עורך). לוב הדים מן היומן פרק בפעילות הציונית של יהודי לוב. האגודה למורשת יהדות לוב. ירושלים. 1988.

גפן. פורצי המחסומים. גפן, אבא. פורצי המחסומים. יסוד. תל-אביב. 1961.

גפן, בני. 'הברק'. עמ' 169. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

גפן, בני. 'משמר העמק'. עמ' 69. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב. תשס"א.

גרינפלד. הצי הסודי - גרינפלד, מורי. הצי הסודי של היהודים (1946-1948). הוצאת גפן. ירושלים. 1994.

דובקין. העלייה וההצלה - דובקין, אליהו. העלייה וההצלה בשנות השואה. ערכים – ספרית מדריכים. ט"ז. ראובן מס. ירושלים. הסוכנות היהודית. תש"ו.

דיין. עושים מדינה - דיין, דודו (עורך). עושים מדינה. ההוצאה לאור משרד הביטחון. תל אביב. 1991.

דרור, יוסף. 'המעפיל האלמוני'. עמ' 196. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

דרורי. בגלים סוערים הפל"ים. דרורי, בצלאל בגלים סוערים הפל"ים ואוניות הגירוש. אינטרמדיה. 1999.

הירשמן, איירה. בדרך לחיים מסטרומה עד הנה. אחיאסף, תל0אביב. 1947.

הכלפוני, שלום. בליל שמירה. עמ' 41-48. בתוך: חבס, ברכה. (עורכת). שבטים קובץ סיפורים ורשימות של עולים חדשים. עם עובד. תל אביב. תשי"ג.

הכרמלי. עד עלות השחר - הכרמלי, אליהו (לולו). עד עלות השחר. קריית ספר. ירושלים. תשל"ח.

הראל, יוסי. ה'אקסודוס'. עמ' 223. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

זילברברג. בשליחות העם - זילברברג, אברהם. בשליחות העם והמדינה. הוצאה פרטית. 1995.

חבס. הספינה שנצחה - חבס, ברכה. הספינה שנצחה. הוצאת מערכות. תל אביב. תש"ט.

יפהר. פלוגת הפלמ"ח - יפהר, משה. פלוגת הפלמ"ח באיטליה תש"ו- תש"ז. 1993

יציאת אירופה תש"ז – פרשת ההעפלה והגירוש של מעפילי 'אקזודוס' 1947' מסופרת בפי ילדי דרום ומדריכיהם. מרכז דרום מינכן. תש"ח. (ללא שם כותב או עורך).

יקותיאלי. בחבלי העלייה והקליטה - יקותיאלי, ישראל. בחבלי העלייה והקליטה. ספרית הפקיד. תל אביב. 1963.

כהן. ברוח סערה - כהן, אדיר (עורך). ברוח סערה פרקים מחייו ומפעלו של יהודה ארזי. מוזיאון צה"ל. ירושלים. 1966.

כהן. אלון בסער - כהן, אדיר. אלון בסער עלילות רכש ופרקי העפלה. הוצאת מילוא בע"מ. הדפסה שנייה. תל אביב. 1973.

כהן-פרנקו. בדרך שלי- כהן-פרנקו, נדיה. בדרך שלי. דוקטורי. רעננה. 2009.

כהן. תנועת 'צעירי ציון-דרור' - כהן, רחל. תנועת 'צעירי ציון-דרור' בצפון אפריקה. יובל שנים 1943-1993. המרכז לחינוך ותרבות. הסתדרות העובדים הכללית. תל אביב. 1993.

כהן, רחל, בריק, עדה, דרום, יואל ושחר, גד. (עורכים). תנועת 'צעירי ציון-דרור' עדות וסיפור גרעיני הגשמה ופרשיות. המרכז לחינוך ותרבות, ההסתדרות העובדים הכללית. תל אביב. 1994.

כחלון. ההעפלה מלוב - כחלון, חיים. ההעפלה מלוב סיפור הגבורה של יהודי לוב ומאבקם לעליה ארצה. הוצאת המחבר. תשנ"ט.

כלפון-פוני. את אחי - כלפון-פוני, שלום. את אחי אנוכי מבקש. הוצאת אופיר. יהוד. 2012.

כרוז. האיש בעל שני הכובעים - כרוז (קראוס), יעקב. האיש בעל שני הכובעים זיכרונותיו של בכיר במוסד. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2003.

לוין. עליתי מספציה - לוין, יצחק. עליתי מספציה. עם עובד. תל אביב. תש"ז.

מוסנזון. מכתבים מן המדבר - מוסנזון, משה. מכתבים מן המדבר. ההסתדרות הכללית של העובדים בישראל. 'הקיבוץ המאוחד' תל אביב. 1965.

מיליקובסקי. צף על עקבותיו - מיליקובסקי, זאב. צף על עקבותיו סיפורה של קבוצת מעפילים. הוצאת תמוז-אומני. תל אביב. 1989.

מימון, יוסף. תולדות ההעפלה עמ' 263-268. בתוך: חגי'ג-לילוף, יעקב. (עורך). תולדות יהדות לוב, מראשית ההתיישבות היהודית בלוב ועד עלייתם וקליטתם בארץ. הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב. אור יהודה. 2000.

סוכרי. בנגאזי-ברגן בלזן - סוכרי, יוסי. בנגאזי-ברגן בלזן. עם עובד. תל אביב. 2013.

סרני. ספינות ללא דגל - סרני, עדה. ספינות ללא דגל. עם עובד, תל אביב, תשל"ה.

פאלק. מכתבים -פאלק, ולטר. מכתבים של רופא ממחנות קפריסין. ירון גולן. 1994.

פבי, גבי. 'מולדת' ו'ארבע החירויות'. עמ' 148. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

פדלון, צ. אדאדי. עליה ב. עמ' 269-274. בתוך: חגיגי-לילוף. (עורך). יעקב. תולדות יהדות לוב, מראשית ההתיישבות היהודית בלוב ועד עלייתם וקליטתם בארץ. הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב. אור יהודה. 2000.

פור. אל החוף הנכסף - פור, דוד. אל החוף הנכסף. בית לוחמי הגיטאות. 2001.

פרלוב. באים מאהבה - פרלוב, אמירה. באים מאהבה. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2006.

קליגר. לחיות בשליחות - קליגר, משה. לחיות בשליחות מבחר דברים ורשימות. 'הקיבוץ המאוחד' יד טבנקין. תש"ס.

קליגר, נח. אלה תולדות נח - קליגר, נח. אלה תולדות נח. האוטוביוגרפיה של נח קליגר. ידיעות אחרונות. תל אביב. 2010.

שוורץ. יציאת אירופה - שוורץ, מאיר. יציאת אירופה תש"ז מעפילי אקסודוס 1947. אות ועד. ירושלים. 2007.

שטיינר. פטריה - שטיינר, א. גרשון. פטריה. עם עובד. תל אביב. 1964.

שילון, מאיר. העלייה מלוב. עמ' 317-321. בתוך: פריג'א, זוארץ. עמישדי, גויטע. צוריאל, שקד. פריג'א, תייר. גבריאל, ארביב. (עורכים). יהדות לוב. הוצאת ועד קהילות לוב בישראל. תל אביב. 1960.

שמר, גדעון. אחד מארוקני. עמ' 73-82. בתוך: קשת סופרים, ילקוט לדברי-ספרות של סופרים-חיילים. הוצאת שרות התרבות של צבא הגנה לישראל. תש"ל.

Gues, Arlette. La Passagere de L'Exosodus - Gues, Arlette. La Passagere de L'Exosodus . Recite recueilli par Chaapsal. Madeleine. Edition Robert Lafont. Paris. 1978.

Laub, Morris. Last Barrier to Freedom - Laub, Morris. Last Barrier to Freedom . Judah Magnes Museum. Berkley. Cal. 1985